

Zöldhelyi Zsuzsa könyvéből a komparatiztika iránt érdeklődő kutató igen érdekes és részletes képet kaphat arról, hogy a 19. század folyamán, a pánszlávizmus kibontakozása miatti aggodalmak ellenére a soknemzetiségű Monarchiában a magyar kultúra legjobb képviselői mekkora érdeklődéssel fordultak a korabeli orosz irodalom felé. S bár időnként a politikai viszonyok alakulása befolyásolta a publicisztikát, a művészek, írók, költők, műfordítók a politikai körülményektől függetlenül, szuverén módon járultak hozzá egy nagy irodalom magyarországi befogadásának megalapozásához. Minderre visszatekintve elmondhatjuk, hogy a 19. század végén elindult az a folyamat, amelyet Németh László 1929-ben, a *Nyugat*-ban még óhajként fogalmazott meg:

„Talán épp az orosz hatás vonhatná a magyar irodalom fölé az örök problémáknak azt a kék egét, amely nélkül a nemzeti irodalom csak egy néptörzs irodalma lehet.”

DUKKON ÁGNES

Bibliographia Sociniana. A Bibliographical Reference Tool for the Study of Dutch Socinianism and Antitrinitarianism. Comp. by Philip KNIJFF, Sibbe Jan VISSER. Ed. by Piet VISSER. Hilversum, Amsterdam, 2004. Uitgeverij Verloren, Doopsgezinde Historische Kring, 313 l.

A másságot sokféleképpen lehet vállalni. Napjainkban ellátó rendszerek működnek a többségitől eltérő álláspontot képviselők érdekeinek védelmében, a társadalom jelentős része megértéssel és türelemmel viseltetik a kisebbségi nézeteket képviselők iránt. Sőt, talán már létezik „másság-üzlet” is: megéri „más”-nak kijelenteni magunkat, mert kedvezményekhez juthatunk. Más volt másnak lenni a 16. században, de sokan akkor is vállalták ezt. Az itáliai reformáció csaknem egész története a száműzetésben élő itáliai tudósok története (a klasszikus monográfiáktól (Merle d’Aubigné) a modernebb feldolgozásokig (Angela Bentigvolio) tanúsítják ezt). Ezek a nonkomformista gondolkodók sokszor

több országból is kényszerűségből továbbköltözve terjesztették nézeteiket, fogalmazták meg azokat a kérdéseket, amelyekre a választ sokszor maguk sem tudták, de a válaszok keresése sokakat késztetett arra, hogy új utakat keressen a teológiai és a filozófiai gondolkodásban.

Az antitrinitarizmus Miguel Servet *De Trinitatis erroribus libri septem* (Hagenau, 1531) című munkájával vált koherens teológiai rendszeré. 1546 körül a vicenzai colloquiumon (collegia Vicentina) ezek a tételek már jelentős részben elfogadtattak, részben vitattattak. Az itt aktív Lelio Sozzini azonban már egy év múlva elhagyni kényszerült Itáliát, Bázalban telepedett el, ahol barátira talált a francia humanista Sébastien Castellioiban, és honfitársaiban Celio Secondo Curioneban és Bernardino Ochinoban. Ez volt a kezdet, és a svájci városokban (Genf, Bázal, Zürich) egyre többen szimpatizáltak nézeteikkel. Fausto Sozzini (1539–1604) Lelio Sozzini unokaöccse volt, ez utóbbi 1562-ben bekövetkezett halála után ő rendezte sajtó alá hagyatékát, majd az egy év múlva elhunyt Castellio több művét is. Fausto a lengyel antitrinitarizmus megalapozója 1579-ben utazott Krakkóba, és élete végéig Lengyelországban maradt. Halála után vált a lengyel „ecclesia minor” de facto sociniánussá.

Az első lengyel sociniánusok 1598-ban érkeztek Németalföldre (Christoph Ostorodt és Andrzej Woidowsky), megjelenésük, első teológiai vitáik azonnal heves reakciókat váltottak ki a leideni teológusokból és – nem mellesleg – a hatóságokból.

A bibliográfia bevezetője részletesen követi végig az antitrinitarizmus és a socinianizmus németalföldi történetét, a nevesebb művek megjelenését, a jelentősebb vitákat, bemutatva a pro és a contra szereplőit ezeknek a küzdelmeknek. A kötet azonban elsősorban bibliográfia, és nem a németalföldi socinianizmus történetének monografikus feldolgozása.

A kötet nagy erőnye a világos szerkezete. Az első fejezet a pre-sociniánus antitrinitarizmus műveinek németalföldi megjelenéseit veszi számba. Főként Sébastien Castellio műveit fordították flamandra és adták ki latinul (28 kiadás), de 10 kiadással szerepel Celio Secondo Curio-

ne, kevesebbel Bernardino Ochino, Matteo Gribaldi, Adam Pastor, eggyel Erasmus Johannis és Servet.

A második fejezet a lengyel testvérek sociniánus művei kiadásainak bibliográfiai bemutatása. A *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, a *Catechesis Rakoviensis* editiói, a jelentősebb személyiségek *Opera omnia* kiadásai (Sozzini, Johannes Crellius, Johannes Ludovicus Wollzogen, Samuel Przytkovius) mellett az összegyűjtött levelezés közreadása, illetve az egyes művek egyedi editiói összesen 154 különféle kiadványt jelentenek. Feltűnő a flamand nyelvű kiadványok nagy száma, ami arra utal, hogy a lengyelek nem csupán a nemzetközi tudományos köröket akarták meggyőzni teológiai kérdésekben hangoztatott véleményük igazáról.

A harmadik fejezet a németalföldi sociniánus irodalmat veszi számba szerzői alfabetikus rendben. A 166 bibliográfiai tétel mögött 26 helybéli és külföldi szerző áll, néhány névtelenül megjelent vitairat mellett. A sort Johannes Becius nyitja, de a nemzetközi teológiai vitákban sokkal ismertebb nevekkel is találkozunk, mint Johannes Amos Comenius, Andreas Wissowatius, Daniel Zwicker, vagy Christophorus Sandinus. Mellettük sok helybéli teológus, akik szimpatizáltak a sociniánus gondolkodás egyes elemeivel.

A negyedik fejezetben az antisociniánus kiadványok bibliográfiai leírása következik. Nagyon fontos fejezet ez, hiszen nagyon sokan, főként diákok, csak Fausto Sozzini tanait ellenző professzoraik előadásain hallottak ezekről a tanokról. Több közép-európai diák – így magyarok is – éppen azért választotta disputációja tárgyául valamelyik antitrinitárius, vagy sociniánus tétel megcáfolását, mert fel akart készülni a hazatérés utáni vitákra. Nem csoda hát, hogy az ebben a fejezetben leírt 414 kiadvány számottevő része egyetemi tézisfüzet. A legismertebb professzorok, akik ezeket a vitákat vezették: Guilielmus Amesius, Ruardus Andala, Nicolaas Arnoldi, Johannes Cloppenburch, Johannes Cocceius, Johannes Hoornbeek, Samuel Maresius, Campegius Vitringa. A kor valóságát jól jelzi, hogy a szerzők Comenius egyes műveit a sociniánus,

nagyobb számban pedig az anti-sociniánus irodalomhoz sorolták.

Az ötödik fejezet már a historiográfiai bibliográfia. Erőssége a holland szakirodalom összefoglalása, viszonylag szép számban szerepelnek lengyel tételek, de a cseh és a magyar szakirodalom csaknem teljes egészében hiányzik.

Mint minden bibliográfiában, itt is a legizgalmasabb olvasmány a mutatók sora. Jó ötlet a művek címmutatója, de a legtanulságosabb talán a kiadási helyek és a kiadók regisztere. A legtöbb sociniánus munka Amsterdamban jelent meg, a legtöbb ellenzőjük pedig Leidenben publikált. Nem véletlen a nagyszámú titkos nyomdahellyel megjelent kiadvány jelenléte sem.

Ez a bibliográfia hasznos kiegészítője, és bizonyos tekintetben előkészítője annak a 16–17. századi nonkomformista szellemi áramlatok képviselőit kritikai szándékkal számba vevő bibliográfiai sorozatnak, amely a „Bibliotheca Dissidentium” címet viseli (szerkesztője André Seguenny, kiadója Valentin Koerner Baden-Badenban).

MONOK ISTVÁN

Grefte, Florence – Lothe, José: La vie, les livres et les lectures de Pierre de L'Estoile. Nouvelles recherches. Préface d'Henri-Jean MARTIN. Paris, 2004. Honoré Champion, 1181 l. /Pages d'archives/

Az Annales-iskola utolsó generációja már nagyon idős, mégis, hála Istennek, az iskola „hivatalos” bezárása után szelleme, szemlélete továbbra is működik. Lucien Febvre 1941-ben megjelent klasszikus tanulmánya (Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers. = Annales d'histoire sociale 1941. 41–54.) óta a hagyatéki inventárium előkelő forrássá nőtte ki magát. Az alapvetően ezeket a dokumentumokat használó nagyobb összefoglalások (LABARRE: *Amiens*; MARTIN: *Paris*) megjelenése után megtörtént a francia szakírók módszertani eredményekben gazdag értékelése (Marseille, 1972. januárban; anyaga megjelent: *Centre Méridio-*